

Van itt egy kis szabad hely?
Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón

Bevezetés: a vizsgált nyelvemlékek köre és a dolgozat célja

A magyar nyelv írásos korszakának elejéről, a korai ómagyar korból fennmaradt szórványemlékek és a négy vendégszövegemlék a magyar kultúrkincs általánosan ismert darabjainak mondható. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy mind nyelvészetileg, mind több más, érintkező tudomány szempontjából is igen alaposan fel vannak dolgozva. Ugyanez mondható el a kései ómagyar kor meghatározó nyelvemlékeiről, a kódexekről csakúgy, mint az ugyanebből az időszakból származó szójegyzékekről vagy a magyar szavakkal és kifejezésekkel fordítási segédletként glosszával ellátott latin nyelvű kötetek egy részéről is. Számos szövegemlék és szórványos(abb)an glosszázott kötet azonban kívül esik a kutatások fő sodrán. Ezeknek feldolgozottsági foka igen különböző. Többet közülük – elsősorban is az utóbbi évtizedekben felfedezetteket – szakszerűen és részletesen leírtak. Másokról csak vázlatos bemutatás szól, és az is esetleg százötven-kétszáz évvel korábban jelent meg, de olyanok is akadnak, amelyek létéről tudni lehet ugyan, ám leírás nem készült róluk.

Dolgozatomban a XVI. század közepe előtti nyelvemlékeknek azzal a – várákosomnál terjedelmesebb, sokszínűbb – csoportjával foglalkozom, amelynek darabjai idegen nyelvű szövegek környezetében maradtak fenn; akár úgy, hogy a törzsszöveg scriptora maga jegyezte oda őket, akár pedig úgy, hogy a könyv használója, használói írtak a lapokra. Az anyag vizsgálatakor együttesen veszem figyelembe a szövegemlékeket és a lexikai elemekre szorító glosszákat. Elsődleges célom, hogy az érintett nyelvemlékeket összefoglalóan jellemezzem, az őrző-szövegkörnyezet és a magyar nyelvű bejegyzések közötti összefüggéseket is bemutatva.¹ Kutatásom a Scriptorium konferencia és a jelen kötet fő tematikai vonulatának megfelelően az egyházi jellegű – talán pontosabb volna így fogalmazni: vallási kötődésű – feljegyzésekre terjed ki. Áttekintem a kétféle nyelvemlékcsoportot: egyrészt a vallásos tartalmú szövegemlékeket (bármilyen jellegű idegen nyelvű őrzőkötetbe

¹ Az őrzőkötetek bibliográfiai leírását (terjedelmi okokból) a dolgozat mellőzi; adataik megtalálhatók a hivatkozott tanulmányokban.

vannak is beírva), valamint a szó- és kifejezőkészlet szintjét érintő bejegyzések közül azokat, amelyek vallási tárgyú idegen nyelvű kötetekben őrződtek meg. A különálló lapokra, füzetekbe leírt szövegekkel – legyenek vallásiak vagy világiak – ezúttal nem foglalkozom, ahogyan azokkal a kétnyelvű (latin dominálta) kéziratokkal sem, amelyekben a magyar nyelvű bejegyzések a latinokkal egyidőben keletkeztek. Ezeknek a feljegyzéseknek egy későbbi alkalommal szeretnék figyelmet szentelni.

Az időkört tehát valamivel tágabban vontam meg, mint ahogyan általában az ómagyar kor végét szokás megadni (bár erről is többféle vélekedés létezik): a XVI. század közepét bizonyosan vagy valószínűleg megelőző magyar nyelvű feljegyzéseket próbáltam összegyűjteni. Időbeli besorolásként elfogadtam a korábbi közlésekben talált adatokat és feltevéseket, ha azonban valamely nyelvemlékkel kapcsolatban feltűnt, hogy a korábbi feltételezés tévedésen alapul, módosítottam.² Bizonyos datálások ellenőrzéseként, pontosításaként a *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*,³ a *Régi magyar glosszárium*⁴ és az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*⁵ forrásjegyzékének dátummegadásait is felhasználtam. A nyelvemlékanyag bármikori részletesebb feldolgozása, esetleg kiadásra előkészítése természetesen az összes felveendő tétel ellenőrzését és lehető legkörültekintőbb datálását igényli majd. Elképzelhető, hogy ennek során az itt összegyűjtött bejegyzések között lesznek még olyanok, amelyek kihullanak az időrendi rostán; továbbá ha szövegkiadásra kerül sor, nem lesznek számba vehetők az eredetijüket elvesztett (és hasonmással sem rendelkező) átírások sem.

Tanulmányomhoz nyomtatásban eddig még kiadatlan fotómásolatokat mellékelek illusztrációként (a Képmelléklet 4. kép digitálisan megjelent az OSzK nyelvemlékeket bemutató felületén). A képeket az őrzőkönyvtárak engedélyével közlöm.

² Igyekszem külön is jelezni, amennyiben volt alkalmam megtapasztalni, hogy valamely szerző a datálásnál nincs kellő tekintettel a paleográfiai szempontokra, vagy pedig a közölt (de már elveszett) szöveg hangjelölése ébreszthet esetleges kételyeket.

³ Benkő L. (főszerk.) (1967), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, Budapest, Akadémiai. 35–84.

⁴ Berrár J.–Károly S. (szerk.), (1984), *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai. 36–47.

⁵ L. Benkő (Herausg.) (1992), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai. XXXI–XLVIII.

A fennmaradt és összegyűjtött nyelvemlékanyag

Korpuszomat az egyes nyelvemlékekről megjelent publikációk és a könyvtárak közzétételei alapján állítottam össze. A szövegközlések és/vagy a leírások nyelvészeti, filológiai, kodikológiai, irodalomtörténeti, történettudományi, könyvtártörténeti, zenetörténeti stb. tárgyú cikkekből, fejezetekből gyűjthetők össze – folyóiratokból, gyűjteményes kötetekből, monografikus feldolgozásokból, nyelvemlék-felsorolásokból és -gyűjteményekből, illetve a <http://nyelvemlekek.oszk.hu/> felületről.⁶ Megkíséreltem felmérni, mely nyelvemlékek veszttek el a leírásuk óta, illetve arra törekedtem, hogy minél több nyelvemléket eredetiben is tanulmányozhassak.

A korpusz terjedelme semmiképpen sem árulkodik a korabeli feljegyzések állományáról, tekintettel mindenekelőtt a középkori könyvpusztulás hatalmas mértékére és a fennmaradás véletlenszerűségére. De még a fennmaradt anyagot illetően sem állunk kész tények előtt: egyelőre bizonyára nem ismert az összes létező nyelvemlék; számos könyvtárban, levéltárban és magángyűjteményben lappanghatnak még feltáratlan anyagok. Magyarország legnagyobb gyűjteményeiben is hátra van még a teljes régi könyv- és oklevéltáranyag rendszeres feldolgozása a bennük esetlegesen fellelhető korai magyar nyelvű feljegyzések szempontjából. A külföldi őrzőhelyeken pedig a véletlent is beleszámítva sokféle tényezőtől függ, mikor bukkan fel egy-egy addig még ismeretlen magyar nyelvemlék; a Kárpát-medencén belül és kívül számos hely érintett, amelyeknek köszönhetően időről időre bővül(het) az újonnan felfedezett bejegyzések száma. Végül az is esélyes, hogy majdnem két évszázad publikációi között az én figyelmemet kerülte el valamely, nyelvemlékekkel kapcsolatos tudósítás. Mindemiatt a gyűjteményhez kapcsolódó számadatoknak pusztán a feldolgozás (és így a jelen tanulmány) alapanyagának meghatározása szempontjából lehet informatív értéke.

A listába vételt megelőzően több szempontot is mérlegelnem kellett. Számítható-e nyelvemléknek az a feljegyzés, amelynek eredetije ma lappang, hasonmása sem ismeretes, de a filológus szövegközlő még az eredetiből dolgozott? Erre a kérdésre ebben a dolgozatban igennel feleltem (amit a „lappangó” státuszhoz fűzhető remények is táplálnak). Úgy gondolom, ezeket a szövegeket is érdemes számon tartani, miközben szövegük nyelvészeti tanulmányozásakor tekintettel kell lenni arra, hogy a kutató ki van szolgáltatva a szövegközlő eljárásainak. Így például hangtani vagy hangjelölési-helyesírási vizsgálatok nem végezhetőek rajtuk, de a morfológiai megállapításokkal is ajánlatos óvatosnak lenni.

⁶ A tanulmányomban szereplő valamennyi internetes hivatkozást 2017. december 11-én töltöttem le.

A következő kérdés az volt: számítható-e eredeti, az adott korszakba tartozó nyelvemléknek az a reliktum, amelyet egy távolabbi korszak szerzőjének közvetítésével ismerhetünk csak meg? Erre a felvetésre – nyelvtörténész-ként – nemleges választ kellett adnom. (A kérdés természetesen nem érinti az eredetijükkel ugyanazon korszakba tartozó – néhány évtizeddel később született – másolatok státusát, de tanulságos, hogy ezeket is elsősorban a fennmaradt másolati példány keletkezési idejével szokás meghatározni.)

A tételszámok megadásának nehézségei a fentebbi kérdések megválaszolására után kezdődtek, hiszen többféle lehetőség is kínálkozik arra, mit is tekintségünk egy-egy önálló nyelvemléknek. Magam a következőképpen jártam el.

A szövegemlékeket egyesével regisztráltam akkor is, ha az adott őrzökötetben egynél több szerepel belőlük. A tanulmányomban a szövegemlékeket a közkeletű elnevezésükkel (ha van ilyen), a szakirodalmi hivatkozásaikkal, illetve – ha hasonmásuk nem szerepel illusztrációként – a kezdő szavaikkal teszem azonosíthatóvá (ha a kezdő szavak latinul vannak vagy a szövegkezdet a papír sérülése miatt hiányos, a rákövetkező szavakat idézem).

A szó- és kifejezőkészlet-beli bejegyzéseket egyszerűsítve és szűkre fogottan számoltam. Az őrzökötetek darabszámán kívül egyetlen kérdést vettem számításba: azt, hogy a bejegyzéseknek hányféle – az alábbiakban részletezendő – alaptípusa szerepel bennük. Nem fordítottam tehát figyelmet arra, hogy magányos könyvről vagy kolligátumról van-e szó; hogy egy vagy több kéztől származnak-e a beírások, illetve hogy a vizsgált időközön belül különböző korszakokban tették-e a bejegyzéseket. A kötet számra összpontosítva háttérbe szorult az a más szempontból nagyon fontos különbség is, hogy néhány szónyi (illetve ritkán akár egyetlen) bejegyzéssel, vagy kifejezetten terjedelmes magyar nyelvű szóanyaggal van-e dolgunk.

A szó- és kifejezőkészletre vonatkozó bejegyzéseket (némi leegyszerűsítéssel élve) kétféle alaptípusba lehet sorolni. Az elsőben az aktuálisan szükséges lexéma jelenik meg magyarul. Ennek háromféle változata is van. A leggyakoribb az, amikor a scriptor a folyó szöveg mellé, az adott latin szó vagy kifejezés környezetébe írja be a megfelelő magyar változatot. Olykor előfordul, hogy néhány lexémát kigyűjt valahonnan, és együttesen „kiszótárazza” őket magyarul. Végül azzal a megoldással is lehet találkozni, hogy a scriptor a saját kezűleg beírt latin szövegbe helyenként magyar szavakat épít be.

A másik alaptípusban – afféle tematikus szószedetként – egy-egy azonos tárgy körbe tartozó szósor olvasható magyarul vagy két nyelven. Ilyenek például azok a bejegyzések, amelyek a 12 hónap nevét sorolják fel, vagy a biblia-magyarázat-típusok listája, amely kétféle egyházi kötet bejegyzései között is szerepel. Az ilyenfajta beírások viszonylag ritkaságnak számítanak. Példányait – függetlenül tehát attól, hogy az adott helyen az előző típusú bejegyzések is megtalálhatók-e – önálló tételként vettem számításba. A tanulmányomban

a lexikai jellegű bejegyzéseket a közkeletű elnevezésükkel (ha van ilyen), illetve a szakirodalmi hivatkozásaikkal teszem azonosíthatóvá.

Teljes gyűjteményem a dolgozat írásának időpontjában 187 tételből áll:

- 64 vallási tárgyú szövegemlék;
- 70 világi tárgyú szövegemlék;
- 27 lexikai bejegyzés(sorozat) vallási tárgyú őrzőkötetekben;
- 26 lexikai bejegyzés(sorozat) világi tárgyú őrzőkötetekben.

A jelen tanulmányomhoz a korpusz 72 tételét dolgoztam fel; ennyi olyan vallási tárgyú bejegyzésről van tudomásom, amelyet könyvekbe írtak be.

A legkorábbi vendégbejegyzések és a vallási élet anyanyelvű mozzanatai

A korai ómagyar korból fennmaradt szövegemlékek mindegyikét egy-egy latin nyelvű kódex őrzi, illetve őrizte. Elhelyezkedésük tehát mintegy leképezi a korszak egyházi nyelvi viszonyait. A templomi szertartások, a hivatalos egyházi érintkezés, a szerzetesek és papok használatára szánt könyvek nyelve latin. Az anyanyelvi közegben történő idegennyelv-használat azonban nem maradhat érintetlen a magyar nyelv befolyásától. A hívekkel való érintkezés nemcsak a templomon kívül, hanem a szertartásokon belül is magával hozza a magyar nyelvűséget. A legkorábbi időkben, a keresztény térítés korszakában még tolmácsok segítségével, később a szertartások egyes részeinek, elsősorban a szentbeszédnek a magyarrá tételével. Ennek a folyamatnak köszönhetően a latin nyelven írt vallási kötetekben anyanyelvű vendégbejegyzések kezdenek megjelenni.

Mivel a legkorábbi szövegemlékek viszonylag közismertek, elegendő csak rövidebben szólni róluk. A *Halotti beszéd* (1195 k.)⁷ egy bencés sacramentarium egyik lapján olvasható; a fennmaradt kézirat már a magyar vendégszöveggel együtt továbbmásolt példány, amely a felvidéki Jánosi kolostorában keletkezhetett. Az *Ómagyar Mária-síralmat* (1250 u.) egy prédikációkat, prédikációs segédleteket tartalmazó kötet első, korábban különálló könyvtestének addig beíratlan utolsó lapjára másolja le egy domonkos kéz; valószínűleg ugyanaz a scriptor, aki a latin *Planctus*-t is beírta a kódexbe. A *Königsbergi töredék és szalagjai* (1350 k.) ugyancsak egy prédikációskönyvnek köszönheti fennmaradását (eltekintve a Szalagok későbbi, viszontagságos történetétől). A *Gyulafehérvári sorokat* (1320 k.), amely három prédikáció-

⁷ A nyelvemlékek datálása a *fennmaradt másolatok* keletkezési korát mutatja.

vázlatot (divíziót) tartalmaz, egy ferences prédikációs segédkönyv három lapjának laptükre alá írja be – latin változataikkal együtt – a scriptor.⁸

A művek tehát részben az anyanyelvű prédikációs gyakorlatnak köszönhetik megörökítésüket, részben pedig más templomi műfajok alkotásainak szövegét teszik a hívők számára befogadhatóvá. A *Halotti beszéd* különlegessége, hogy beírja egy a szóbeliségben csiszolódott szermót teljes egészében kidolgozott formájában rögzít. A korszakból más hasonló szöveg nem maradt fenn; teljes szövegükkel lejegyzett magyar nyelvű prédikációk majd csak a kódexirodalomban (mintegy 300 év múlva) kezdenek el gyűlni. A vizsgált korban anyanyelven elsősorban prédikációvázlatokat írtak a latin nyelvű beszédek alapján, esetleg ezek egyes részeit ki is dolgozták. Ez az eljárás megfelel a korabeli európai gyakorlatnak. A magyar nyelven fennmaradt prédikációvázlatok első képviselője a *Gyulafehérvári sorok* három rövid szövege. (Az alábbiakban még további példák is következnek erre a típusra).

A másik két korai ómagyar kori mű, bár prédikációskönyvekben szerepel, nem a szentbeszédekhez kötődik. Az első két fennmaradt magyar nyelvű vers, az *Ómagyar Mária-siralom* és a *Königsbergi töredék* ugyanakkor szintén a templomi környezetben való anyanyelvhasználat korai, magas színvonalú jelenlétéről tanúskodik. Az előbbi a misén mint énekelt szekvencia hangozhatott el, vagy esetleg misén kívül mint passiószöveg anyanyelvű részlete. A *Königsbergi töredék* pedig az egyik vélemény szerint egy karácsonyi himnusz töredéke lehet,⁹ más meglátások alapján a sorok egy dramatizált prédikációból vagy traktátusból származhatnak alkalmi alkotásként.¹⁰ A szövegek általában szorosabban vagy lazábban azoknak a latin nyelvű prédikációsköteteknek valamely részletéhez kapcsolódnak, amelyekbe beírták őket. Kivételt a *Gyulafehérvári sorok* első darabja képez, amelynek forrását nem tartalmazza az őrzőkódex.

⁸ A legkorábbi négy szövegemlék keletkezésére vonatkozó megállapításokat mind ebben, mind a következő két bekezdésben – ahol mást nem jelzek – az utóbbi évtizedek következő munkáira alapozom: Benkő L. (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Budapest, Akadémiai; Madas E. (2002), *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen; A. Molnár F. (2005), *A legkorábbi magyar szövegemlékek*, Debrecen; Vízkelety A. (1986), „*Világ világa, virágnak virága...*”, Budapest, Európa. – A korábbi, sok esetben meghatározó jelentőségű feldolgozások, amelyek eredményeire az általam idézett szerzők is építenek, a felsorolt munkák hivatkozásanyagában megtalálhatók.

⁹ Szentgyörgyi R. (2009), *Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék)*, *Magyar Nyelv* 105, 411–429.

¹⁰ Tóth P. (2009), *A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata*, in Madas E. (szerk.), „*Látjátok feleim...*” – *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Budapest, OSzK, 97–121; Tóth P. (é.n.a), http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/koenigsbergi_toeredek_es_szalagjai.

A latin mellett élő korai anyanyelvű prédikációs gyakorlatnak azonban nemcsak a fentebbiekben említett, kiemelkedő nyelvi készséggel kidolgozott szövegmélekei ismeretesek. Szerepét és létrejöttének idejét tekintve is ide tartozik az a tömör beszédvázlat (*Vatikáni glosszák*, 1290 k.), amely a legkorábról fennmaradt nyelvmélekek közé tartozik. Megformáltsága miatt nem a szövegmélekek között szokás számon tartani, emiatt jóval kevésbé is ismert. Létrejötté egy párizsi egyetemi prédikációs segédkönyvhöz kapcsolódik, amelynek összeállítója valószínűsíthetően Magyarországi Salamon domonkos szerzetes.¹¹ A kötetet talán pár évvel később kézbe véve valaki az egyik lap alsó sarkába egymás alá beír négy magyar szót; a szövegben be is jelöli a forrást, amely egy beszéd háromsoros vázlata; a lap aljára latin nyelvű distinkciófogalmazást is készít. A magyar szavakkal azonban nem egyszerűen összesűrített fordítását adja a latin megfelelőnek, hanem önálló jegyzetet készít hozzá. Az egymás alá írt igék talán emlékeztetőként, segédletként szolgálnak a beszéd majdani anyanyelvű tolmácsolásához: *tyltia*, *coroltja*, *batorohtja*, *koncatja*. Tudniillik az Úr a hamisságot *tiltja*, a keménységet *koroltja* (korholja: 'kifogásolja') és *kongatja*, a bátorságot *batorohtja*.¹² Az anyanyelvű emlékeztető származhat a kötet összeállítójától, de későbbi tulajdonosától vagy akár más olvasójától is, aki a könyvtárból kikölcsönözte a könyvet.¹³ A szavakhoz később is könnyű visszalapozni, hiszen feltűnő az írásképek: a scriptor a szövégektől sugarasan hullámos vonalakat indít, és csomópontjukba egy *a* betűt ír, talán a „rímet” kiemelve. Munkája nyomán voltaképpen sajátos, rövid szöveg keletkezett, amelynek műfaja, feltételezhető szerepe a *Gyulafehérvári sorok* három beszédvázlatával rokonítható.

Hasonló tárgykörbe tartoznak az *Ómagyar Mária-síralom* őrzőkódexének utólagos, de még a korai ómagyar korban született bejegyzései. A Leuveni kódex prédikációi között maradtak üres lapok, ahová magyar domonkosok latin nyelvű prédikációvázlatokat írnak, és a kötet használóinak további kéznyomaként néhány magyar szó is bekerül a latin szövegek mellé (*Leuveni glosszák*, 1350 k.). Figyelemre méltó, hogy a fordításként, tehát a legszokásosabb szerepben álló szavakon kívül az egyik kéz két olyan kifejezést is megörökít magyarul, amelyeknek a kódex lapjain nincs latin megfelelőjük. Feltehető, hogy ezeket egy anyanyelvű prédikáció(vázlat) tartozékaiként írhatta be: *virudnek hullota mia*, *pulkul pituaranak fugliabeleul*.¹⁴

¹¹ Gábrriel A. (1943), Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd-gyűjteménye, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 67, 164–195. 190.

¹² Vö. Berrár–Károly 1984; Benkő 1992.

¹³ Gábrriel 1943.

¹⁴ Vizkelety 1986:49.

További prédikációs kötetek a használatban

A vizsgált korszak következő századai már a kései ómagyar korhoz és az azt követő néhány évhez tartoznak. (Lentebb majd néhány szó erejéig, amelyeket egy tankönyv szövegébe illesztettek, még visszatérünk a korai ómagyar korszak éveihez.) A kolostori reformok nyomán kibontakozó magyar nyelvű kódexirodalom korában, majd a könyvnyomtatás kezdeti időszakában vagyunk. A kódexek és a nyomtatott könyvek gazdag, sokrétű szöveganyagától a korszak vendégbejegyzéseinek állománya természetesen mind mennyiségben, mind változatosságában messze elmarad; ugyanakkor vitathatatlan, hogy ez a nyelvemlékcsoport is sok tekintetben számottevő vizsgálati anyagot kínál, és érdekes tanulságokkal szolgál.

Számos magyar nyelvű bejegyzés kerül továbbra is a latin nyelvű prédikációskönyvekbe. Ha felállítjuk az anyanyelvű szöveges és lexikai jellegű nyelvemlékek közös időrendi listáját, azt látjuk, hogy legalábbis a XVI. század elejéig a beírások többsége kéziratos vagy nyomtatott prédikációskönyvekben jelenik meg.

Folyamatosan születnek a különböző szinteken kidolgozott anyanyelvű prédikációvázlatok. Ahogy a Képmelléklet 1. képén látható, egy ismeretlen kéz rubrummal bejelöli az őt éppen foglalkoztató beszéd distinkcióját Temesvári Pelbárt *Sermones de sanctis*-ának (1499) egyik példányában, és ugyanezzel a tintával a lap aljára rója a fordítást.¹⁵

Ennél bővebb segédlet olvasható egy szintén népszerű *de sanctis*-összeállítást tartalmazó kódex előzéklapján. A magyar nyelvű bejegyzés feltehetően a XV. század végéről pálos kéztől származik. Egy beszéd első mondatait tartalmazza: az indító szentírási idézetet és az erre támaszkodó alosztások sorozatának kezdetét: *Megkysirted en szüemeth ... / EE beszedekeith szenth lerynch martyr ...* A munkához a kódex egyik szerzője szolgál forrással: a scriptor ezt kezdte kivonatolni, emlékeztetőt készítve a szövegről.¹⁶

A fennmaradt és feltárt anyag tanúvallomása szerint a szentbeszédeket tartalmazó kötetekbe legtöbbször nem is prédikációvázlatok, hanem lexikai jellegű bejegyzések kerülnek, olyanok, amelyek a beszédek pontos megértéséhez és lefordításához nyújtanak segítséget. Magyar nyelvi környezetben használatos, vagy legalábbis magyar anyanyelvű egyházi személy által forgatott könyvek könnyen arra a sorsra jutnak, hogy lapszéleiken, a sorok között, a lap alján vagy tetején, lehetőleg a megfelelő latin szavak és kifejezések közelében, magyar szavak és szókapcsolatok jelenjenek meg. Az ilyen jellegű

¹⁵ Szilády Á. (1880), *Temesvári Pelbárt élete és munkái*, Budapest, MTA. 64.

¹⁶ Sarbak G. (1996), Újabb pálos magyar nyelvemlék Göttweigben, *Magyar Nyelv* 94, 462–465.

fordítási előkészítő munka ugyanazt valószínűsíti, mint a prédikációvázlatok bejegyzése: a beíró a latin nyelvű beszédet magyarul (is) el akarja mondani.

A fentebbiekben már tárgyalt szövegemlékek prédikációkat tartalmazó őrzőkönyvei közül többre is írtak néhány magyar nyelvű szót: a Leuveni-kódexen kívül a hivatkozott Pelbárt-kiadásba és a legutóbb említett kéziratos prédikációgyűjteménybe is.

A népszerű prédikációs kötetek közkézen forgó példányaiban Európaszerte is rendszeresen előfordulnak anyanyelvű bejegyzések. Az egyház nemzetközi nyelvének és az anyanyelvhasználatnak a kettőssége kimondatlanul is jelen van például Temesvári Pelbárt munkásságában: beszédeit latinul írja, de több előszavában is utal rá, hogy prédikációit nem szerzetesek előtti elmondásra, hanem az egyszerű népnek szánja.¹⁷ Nem meglepő tehát, hogy a Pelbárt-kiadásokban olyan gyakran jelennek meg nemzeti nyelvű beírások. A fentebb már említett példán kívül a *Sermones de tempore*-nak (1498) is ismeretes olyan példánya, amelyben szerepelnek magyar szavak. Ezúttal azt is lehet tudni, kinek a nevéhez fűződnek a bejegyzések. A Krakóban egyetemi végzettséget szerzett Szegedi Balázs az, aki a XVI. század elején a kötet címlapjára latin-magyar jegyzetként kiír egy-két szót. Emellett másféle megjegyezni valót is megőrökít: felsorol négy bibliaértelmezési módozatot (*erkezwlch – lewth dologh – lelky erthelem – mennyei erthelem serynth*), a magyar kifejezéseket *vulgo*-val kapcsolva a megfelelő latinokhoz.¹⁸

A kézzel írt szentbeszédgyűjteményeket olykor maga a scriptor glosszázta. Egy XV. századi latin nyelvű pálos kódexben a fedőlapon és a lapok némelyikén a másolótól származó, 1460 körüli latin és magyar nyelvű beírások találhatók (*Jászói glosszák*). A szavak, kifejezések jelentését megadó jegyzetek a lapok két szélére kerülnek, ha a hely úgy adja, akár haránt irányban írva. A fedőlapon pedig egy további, XVI. századi kéz is megjelenik.¹⁹

Egy ferences kolligátumban, amelyet még a XV. században kötöttek egybe, a hosszabb, latinul írt szentbeszédgyűjtemény egy más kéz által leírt rövidebb bestiáriummal egészül ki. A szermók törzsszövege magyar másolótól származik, és ő maga az egyik glosszátor is (magyarul és horvátul írja bejegyzéseit). A glosszák kiadójának megállapítása szerint a kis terjedelmű magyar jegyzetanyagban rajta kívül még két kéz írása különíthető el. Az 1470 körül keletkezett *Zirci glosszák* többsége prédikációk környezetében jelenik meg a lapok szélén vagy tetején, a bestiáriumban mindössze egy szó olvasható az egyik állatról készült tollrajz fölé írva.²⁰ Egy latin nyelvű bejegyzés

¹⁷ Szilády 1880:18–27.

¹⁸ Szilády 1880:65–66.

¹⁹ Király P. (1959), *Ismeretlen magyar glosszák*, Budapest, Akadémiai. (*Nyelvtudományi Értekezések*, 21.) 5–11.

²⁰ Király 1959:12–17.

tanúsága szerint a kötet Szobocsinai Tamás testvér használatában állt, aki magyarok és horvátok lakta területen végezhetett prédikációs tevékenységét. A bestiárium szintén a prédikációs gyakorlatot szolgálta: benne az élőlények jellegzetességeinek, viselkedésének leírása moralizáló részekkel egészül ki. Erényekről és bűnökről szóló példázatgyűjteményként jó szolgálatot tett a szentbeszédek szemléletesebb megfogalmazásához.²¹

A magyar bejegyzésekkel ellátott prédikációskötetek sorában egy olyan kódex is fennmaradt, amely a latin nyelvű beszédeket tananyagként tartalmazza. Az 1463-ban másolt *Sermones de tempore et de sanctis*-kötetben egy bejegyzés tanúsítja, hogy teológiai tanítás céljaira szolgált. A papi hivatásra készülő diákok számára készült tankönyvet az esztergomi káptalan iskolájában használták. Felépítése arról árulkodik, hogy a papnövendékek a próza mellett rímes latin versekben is tanulták az anyagot. Amint a Képmelléklet 2. képén látható, a versek sorközeibe főleg latin, de olykor magyar bejegyzések is kerülnek. A több részből álló kódexet az iskola sublectora szerkeszthette egybe saját használatára (illetve az iskolai könyvtár állományát gyarapítandó). Az *Esztergomi glosszák* 1463 és 1476 között keletkeztek.²² A prédikációs anyagokon kívül a kötetben másutt is találhatók latin-magyar szinonimák: egy latin nyelvű verses Tízparancsolat sorai fölött.²³

Magyar nyelvű prédikálásra előkészítve

Szerencsés módon fennmaradt – és rögtön két másolatban – egy olyan prédikációs segédkönyv is, amely nem csak szórványosan rejt magyar szavakat: a *Sermones Dominicales*. Az 1456 körüli, illetve 1470-ben keletkezett másolat ugyanazon kötet két különböző példányára megy vissza. A nyelvemlék sajátossága – fentebb már láttunk ilyenre példát –, hogy magyar nyelvű bejegyzései nem mások kezétől származnak, hanem magának a szerzőnek (szerkesztőnek) köszönhetők. Az ismeretlen domonkos kompillátor, amikor valószínűleg a XV. század közepén a pécsi egyházmegyében összeállítja a kötetét, kifejezetten a magyar hívekhez prédikáló papoknak kínál mintabeszédeket. Latinul ír, de gyakran érint magyar vonatkozású témákat, és segítséget nyújt abban is, hogy a beszédek anyanyelven való megszerkesztése se jelentsen gondot a gyűjtemény használóinak. Mint a Képmelléklet 3. kép mutatja, bőségesen készít latin és anyanyelvű jegyzeteket is. Nagy tömegű

²¹ Boreczky A. (2016), „Az oroszlán bög, a medve morog...” A zirci ciszterci könyvtár *Bestiariuma*, in *Bestiarium Zircense*, OSzK, Budapest, 13–40.

²² Jakubovich E. (1927), Két magyar glosszás bécsi kódex, *Magyar Nyelv* 23, 33–36. 34–36.

²³ Németh A. (2007), Közép-európai verses Tízparancsolat egy XV. századi esztergomi iskolakönyvben, *Magyar Könyvszemle* 123, 1–21.

magyar szót, kifejezést, sokszor mondatot bocsát az olvasó rendelkezésére, amelyek a perikópáknál a sorok között jelennek meg apró betűkkel, magukban a prédikációkban viszont – legalábbis a fennmaradt másolatokban – a főszövegbe vannak illesztve, és általában aláhúzás emeli ki őket.²⁴

Prédikációskötet – vegyes bejegyzésekkel

Előfordul, hogy a prédikációskötet meghatározóan nem olyan bejegyzéseket őrzött meg, amelyek a prédikálási gyakorlathoz nyújthatnának anyanyelvű segítséget. Egy népszerű posztilláskötet kiadásának egyik példányába többféle magyar nyelvű bejegyzés is került. Olyan szövegek ezek, amelyekre a könyv tulajdonosának, használójának gyakran szüksége lehetett, ezért egy mindig kéznél lévő kötetben keresett szabad írófelületet a megörökítésükre. A beírások a törzsszöveg elé és mögé kerültek (a címlap előtti levélre és a címlapra, valamint a könyv végéhez kötött levélre). Hogy hány kéz dolgozott a lapokon és milyen időbeli megoszlásban, már nem fogjuk megtudni – a kötet ugyanis az 1980-as évek táján eltűnt. A nyelvemlékek nagy részét a XIX. század végén publikálta egy névtelenségbe burkolózó szerző; hasonmást, nyelvemlékleírást azonban nem tett közzé.²⁵ A cikk alapján megállapítható, hogy az egyik beírt helyen egy rövidebb (félbemaradt) és egy hosszabb gyónó formula volt olvasható (mindkettő *Gyönom teneked en edes istenem ...* kezdettel), valamint két imádság (*Wdwez leg menjjej Jesus cristus ...; Eorök mindenható Wr isten ...*). A lapok szélén szentírási helyek magyar fordításai is szerepeltek; lehetséges, hogy ezek közvetlenül is kapcsolódtak a könyv törzsszövegéhez. (A másik beírt hely világi szövegeket tartalmaz, így nem képezi a dolgozat tárgyát.) A cikkíró a bejegyzéseket egységesen a XVI. század első felére teszi, meggyőző érvet azonban nem említ. A hangjelölés, ha nem zárja is ki a feltételezést, mindenképpen körültekintésre int.

Tankönyvek, munkába véve

Két fejezettel fentebb, a prédikációk kapcsán már esett szó egy tankönyvről. Más iskolai könyvek is őriznek bejegyzéseket. Ezek a kötetek nem közvetlenül a prédikálásra készítenek fel; céljuk, tartalmuk révén mégis sokban kapcsolódnak ehhez is.

²⁴ Szilády Á. (1910), *Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex. I-II.* Budapest, MTA; Tóth P. (é.n.b), http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/sermones_dominicales.

²⁵ N. n. (1893), *Vegyes följegyzések, Irodalomtörténeti Közlemények* 3, 122–125.

A legkorábbi magyar nyelvű tankönyvi beírásokat egy XII. századi kódexben találjuk (Petrus Comestor: *Historiae Scholasticae* című művének másolatában). Az úgynevezett *Oxfordi glosszák* a második legkorábbról fennmaradt magyar nyelvemlék: a magyar szavakat 1230 körül írták be, tehát kevéssel a *Halotti beszédet* követően. A kódex teológushallgatók számára készült tananyagot tartalmaz, és a fentebb említett tankönyvhöz hasonlóan szintén Esztergomban lehetett használatban. Anyaga a bibliamagyarázat tanulásába való bevezetésként szolgál: a szentírás tartalmát adja elő rövidítve és elbeszélő formában, görög és római történeti elemeket is felhasználva. A magyarul is jegyzetelő kéz elsősorban latinul tesz kiegészítéseket a szöveghez; a széljegyzetek jellege arra utal, hogy a megértést könnyebbé tévő megjegyzéseivel egy iskolamester készíthette elő így a szövegmagyarázó felolvasást. Több felől veszi példáit, és azokba, amelyek magyar vonatkozásúak, olykor magyar szavakat is illeszt: ... *quod in hungarico dicitur gomb*; ... *quod dicitur in hungaria sas* (azaz: *gomb* – az eredetiben rövidítésjellel írva –, illetve *sas* stb.).²⁶

Fennmaradt egy olyan tankönyv is, amely szövegméleket őriz.²⁷ Laskai Demeter bencés „studens” tevékenysége – valószínűleg a szónak ’tanuló’ és nem ’tanító’ jelentésében – feltételezhetően a pécsváradi apátsági iskolához köthető. Az 1433-ban nagyrészt saját maga által másolt vegyes tartalmú iskoláskönyvben többek között bibliai fejezetek, bibliai történetek, beszédvázlatok, legendák, traktátusok és a katekézist szolgáló jegyzeteket gyűjt össze.²⁸ A nagyobb szövegegységek után megmaradó helyeket vegyes tartalmú, latin nyelvű szövegekkel tölti ki. Egyetlen esetben azonban magyar sorokat is bejegyez: az oldal tetején és alján még és már latinul ír, az oldal közepén azonban a környezeténél szellősebb írásképpel az *Oh jstennek teste ...* kezdetű úrfelmutatási imát örökíti meg. A bemásolt, esetleg emlékezetből beírt imádság a *Corpus ave Domini* egyik változatának fordítása. A *Laskai-sorok*ként számon tartott nyelvemlék párhuzama megtalálható a csaknem száz évvel későbbi Thewrewk-kódexben.²⁹ A tankönyvben még egy helyen feltűnnek magyar szavak: Laskai a Szent László-szermó két szöveghelye fölé – vélhetőleg fordítási segítségként – két glosszát ír be.³⁰

²⁶ Mezey L. (1981), Az oxfordi glosszák, *Magyar Nyelv* 77, 372–376.

²⁷ Máta M. (1997), *Első magyar nyelvű verses imádságunk – a Laskai Sorok (1433)*, Budapest, Universitas.

²⁸ Holl B. (1984), Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból, *Magyar Könyvszemle* 100, 3–23, 16–19.

²⁹ A. Molnár F. (2000), *Két régi magyar ima az Oltáriszentségről*, Budapest, Akadémiai. (*Nyelvtudományi Értekezések*, 148.)

³⁰ Madas E. (1996), Szent László a középkori magyarországi prédikációirodalomban, in Jankovits László–Kecskeméti Gábor (szerk.), *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, Pécs. 63–79.

Bibliák a kézben

Jó okkal feltételezhető, hogy a Bibliákban felbukkanó magyar nyelvű beírások többsége is egy-egy prédikációra való felkészülés során keletkezett. Az első a fennmaradtak közül egy XIV. század közepe tájáról származó latin nyelvű kódexben olvasható: az 1410 körül bejegyzett *es ha miden te atyad dauid kyral ...* kezdetű *Marosvásárhelyi sorok*. Az eljárás a prédikációs kötetek kapcsán a fentebbiekben már többször látott módszer: a scriptor a kiválasztott szövegrész közelébe írja be magyar nyelvű sorait. A Királyok II. könyvének egyik fejezetéből három vers tartalmi összefoglalását készíti el magyarul. A sorokat két részletben írja be: az egyik lap alján elkezd, és a következő lap tetején folytatja. Azokra a lapokra, ahová a szövegemléket beírja, lexikai bejegyzéseket is tesz (*Marosvásárhelyi glosszák*): a laptükör alatt a vonatkozó bibliai fejezethez kapcsolódó kifejezéseket magyaráz latinul, illetve ad meg magyarul. A kódex egy másik lapjának szélén további két beírás szerepel, szintén összefüggésben az ottani bibliai szövegrésszel.³¹

Nagyvátyi Imre valószínűleg csak a tulajdonosa volt annak az ősnymtatvány-bibliapéldánynak, amelybe más kezek különböző időkben több bejegyzést is tesznek. Az első magyar nyelven jegyzetelő scriptor 1490 körül ír a kötetbe, a másik (vagy másik kettő) a következő században. Főleg világi fogalomkörbe tartozó szavakat szótáraznak ki nagy mennyiségben a lapszéléken, illetve a laptükrök alatt és fölött.³² Feltűnő, hogy sok esetben milyen alapvető, mindennapi szavakkal, kifejezésekkel foglalatostkodnak a bejegyzők. Tevékenységük egészen más irányt sejtet, mint egy felkészült, a világi és vallási latin szókincsben járatos egyházi személyé: a latint éppen elsajátító diák(ok)ra gondolhatunk, akik nyelvi tanulmányaikhoz – szókincsbővítéshez, fordítási gyakorlatokhoz – ezúttal a Biblia bizonyos szövegrészeit is felhasználják. Ezt a feltételezést az olyan szöveghelyek is igazolják, ahol a scriptor az adott szó közelébe beírja az ott előforduló grammatikai alak magyar megfelelőjét, majd más valahol, ahol a lapon ehhez helyet talál, szabályosan kiszótárazza a szót, megadva alapalakját és jelentését/-eit is. A(z egyik) XVI. századi kéz egy rövid szöveget is elhelyez a kötetben: egy négysoros, zsoltáros hangoltságú verset (*szýksegemben vram the benned býztam ...*).

Sajátos helyet foglal el a magyar bejegyzéseket tartalmazó Bibliák között Pesti Mihály példánya. A Sanctus Pagninus domonkos szerzetes humanista latinságú fordítását tartalmazó kötet 1528-ban jelent meg, és – egy latin nyelvű bejegyzésének tanúsága szerint – legkésőbb 1541-ben már Magyarországon, Mihály tulajdonában van, aki azután többféle bejegyzést is tesz

³¹ Farczady E.–Szabó T. A. (1973), *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák*, Bukarest, Kriterion.

³² Király 1959:18–59.

a kötetben magyarul. Valószínűleg mind az egyházi tartalmakhoz kapcsolódó, mind a világi bejegyzések (két ráolvasás) is az ő kezétől származnak. Mihály vallási hovatartozása – és egyáltalán: a személye – nem ismeretes; maga a bibliafordítás domonkos szerzetes munkája, a kötet pedig a későbbiekben ferences rendházak könyvtáraiban kapott helyet. A lapok eredetileg hét magyar nyelvemléket őriztek, de a szövegek közül van, ami mára már eltűnt; a XIX. századi szövegközlő több bejegyzésről tudott beszámolni, mint ahányat a XX. század közepi kutató megtalált a kötetben.³³

A magyar nyelvű beírások egyike a Biblia meghatározott helyéhez kapcsolódik (a címeket az olvasatuknak megfelelően szerepeltetem): *Az Szent Máté írása szerint való evangéliomnak summája*. A bejegyzések közül négy szöveg más módon kötődik a Bibliához: nyelvi fejtegetésként, illetve a bibliai ismeretanyag bővítéseként. Ez utóbbiak az első és hátsó kötéstábla belsején és a könyv különböző üres helyein állnak. Az utolsó nyomtatott levél hátoldalát is beírták, ezt követően ma kivágott levelek széle látszik. Eredetileg ez volt a szövegcsoport négy nyelvemléke: *Az nehéz igéknek magyarságáról, melyek az Újtestamentomban vadnak abc szerént; Az olyan igékről való tanulság, melyek nem tulajdon igékben [!] vétetnek; Az pénzöknek nemiről, melyekkel az régiek éltenek* (ez utóbbi áldozatául esett a kötet megcsonkításának, ahogyan az első szöveg egy része is, erről l. lentebb); *Az betegségekről, melyekről az evangéliomban emlékezet van*. A címek nem véletlenül csengenek ismerősen: kisebb eltérésekkel Sylvester János 1541-ben megjelent Újszövetség-fordításának kiegészítő fejezeteit idézik. A bejegyző azonban nem szolgai másolatokat készít: egyrészt kiiktatja Sylvester eredeti, *i*-ző nyelvjárását (amint ez a Képmelléklet 4. képén látható), másrészt a hangjelölésben, sőt olykor a grammatikai alakokat illetően is más megoldásokat alkalmaz, némelyik szöveg végéhez pedig záró szavakat illeszt. A Pesti-Bibliából az ismeretterjesztő segédfejezetek közül csak egy marad ki (amelyik a mérőszerszámokról szól), illetve *Az nehéz igéknek magyarságáról ...* nem teljes (Döbrentei szövegközlésekor, ha a szövegnek hosszabb része volt is még meg, szintén nem volt teljes).³⁴ Az evangéliumok disztichonokban írt összefoglalói közül csak egy kerül a kötetbe, ez éppen elfért a neki megfelelő helyen. A nyelvemlékek bejegyzési idejéről közelebbit nem tudni, mint hogy 1541 körülre tehető.

³³ Radó P. (1966), Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe, *Magyar Könyvszemle* 82, 113–125, 113–118; Döbrentei G. (1840), *Régi magyar nyelvemlékek II. 2.*, [első változat] 39–52. Buda, Magyar Királyi Egyetem. – *A Régi magyar nyelvemlékek két különböző, de meg nem jelölt kiadásában ezeken a lapokon Döbrentei más-más nyelvemlékeket közölt: az utánnomásban a Pesti-Biblia legtöbb bejegyzését lecserélte más szövegekre. A zavart keltő eljárásról és az okokról lásd Radó 1966.*

³⁴ Vö. Döbrentei 1840.

Misekönyvekbe jegyzetelve

A latin nyelvű misekönyvek minden egyházi könyvtárnak részét képezték; ha egy falusi papnak más könyv nem állt is rendelkezésére, misszáléjának és breviáriumának biztosan kellett lennie. Üres papírlap nem feltétlenül volt kéznél – a papír túlságosan drága volt ehhez –, és ha esetleg mégis akadt készleten, fontos és maradandónak szánt feljegyzéseket sokkal kevésbé praktikus önálló, könnyen elkallódó lapokra írni. Így elsősorban a könyvek, főként a misszálék és breviáriumok üres laprészei kínáltak szabad írófelületet azok számára, akik ezeket nap mint nap forgatták. (A fentiekben szórványosabban láttunk ilyen példákat más típusú könyvekkel kapcsolatban is.) A misekönyvek beírásai között a vallási élethez, egyházi tevékenységhez kapcsolódó művek éppúgy találhatók, mint világi bejegyzések (az utóbbiak azonban a jelen dolgozat tárgyán kívül esnek). Vannak továbbá olyan beírások is, amelyek nyelvi segédleteket kínálnak, egy esetben pedig, egy kézirat magánmisszáléban a magyar nyelvű bejegyzések magától a másolótól származnak, és a könyvben való tájékozódást hivatottak segíteni. Az őrzőkötetek – ez utóbbi kivételével – nyomtatott misszálék.

A papi misekönyvek tanúsága szerint használóik szívesen jegyeznek be imádságokat, hogy megőrökítsék az anyanyelven elmondott-elmondandó sorokat. Lehetnek ezek ismert latin imák fordításai, de lehetnek egyedinek mutatkozó alkotások is. Az utóbbiak közé tartozik az a misekönyvi bejegyzés, amelynek domonkos rendi megőrökítője több imából szerkeszti egybe beírandó szövegét (a közreadó szerint a XVI. század első felében). A misére való előkészületkor mondandó fohászt (... *Vram mindenható isten* ...) követően hat részből álló mementósorozatot ír le, amelyben először a szülőkről és rokonokról emlékezik meg (*mýndenható istenőm emlekez[ye]*³⁵ *zwleýmł [!]* ...), legvégül pedig az ellenségekről, majd a halottakról.³⁶

A vizsgált korszakban különlegességnek számít a magyar nyelven leírt házasságkötési esküformula; egy Esztergomban használt misekönyv utolsó levelén ismeretlen kéz 1500 körül megőrökíti az *isten theged wgh segehyen* ...

³⁵ Tanulmányomban a kezdőszavak jobb érthetősége érdekében megőrzöm a szövegközlők töredékpótlásait (jóllehet filológiaiag hitelesen a szögletes zárójelbe a hiányt jelző pontok kívánkoznának).

³⁶ Radó P. (1943), Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései, in Kocsis Lénárd (szerk.), *A Pannónhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1942/1943-i tanévre, Pannónhalmi*, 313–429. – A szerző, mint az alábbi hivatkozásokból is látható, számos magyar nyelvű bejegyzést említ roppant adatgazdag cikkében. Úgy tűnik azonban, ezek datálásait több esetben inkább az anyakötet alapján adja meg, semmint paleográfiai szempontok figyelembe vételével. (Van tétele, amelyet ennek alapján a saját gyűjteményem időkoréből ki is kellett hagynom, de a szempont az itt felvett adatok többségével kapcsolatban is óvatosságra int.)

kezdetű sorokat. A könyv első lapja egyetlen latin-magyar szópár erejéig egy fél évszázaddal későbbi scriptor keze nyomát is őrzi.³⁷

Három magyar nyelvemléket is rejt egy másik misszálé. Az utolsó levél verzóján a XVI. század első harmadára datált írással egy közgyónásszöveg (*Wrek mīdenhato atya isten gyonom es vallom en binesse magamat ...*), valamint egy áldozási és egy úrfelmutatási ima olvasható (*Az ixpus ieszusnak igaz zent testet ...; Idvezleg ezuilagznak vilagossaga ...*).³⁸ Vizsgálatra érdemes, hogy a kódexirodalom hasonló szövegei a rokonság milyen fokán állnak ezekkel a bejegyzésekkel. (Például az ugyanebben az időben másolt Thewrewk-kódex 241–244. lapján álló úrfelmutatási imádság első szakaszának kifejezőeszköze emlékeztet a bejegyzés soraira.)

Csak néhány rövid tagmondatot ír be a scriptor egy másik misekönyvbe (a közlő szerint a XVI. század első felében). Közreadója rövid imának nevezi a nyelvemléket,³⁹ de talán az sem zárható ki, hogy inkább egy imádságrészletet, magyarul beillesztendő záróformát tartalmaznak a sorok (*kerunk teged kegyelmessen ...*).

Ez utóbbi apró bejegyzés átvezetésül kínálkozhat a misszálékba beírt anyanyelvi segédletek megemlékezéséhez. A miserend szempontjából is fontos naptárhasználathoz kapcsolódik egy misszálé magyar nyelvű bejegyzése (a közreadó szerint a XVI. század első feléből): a scriptor az első kötéstábla belsején a tizenkét hónap nevét sorolja fel Boldogasszony havától Karácsony haváig.⁴⁰

Csárai Mátyás pécsi kanonok a misekönyve naptári részében ugyancsak megőrökíti a hónapneveket; jegyzetei 1538 és 1542 között készültek. Ezen kívül az episztolák és az evangéliumok szövegéhez néhány lexikai jellegű bejegyzést is tesz: latin szavakhoz ad magyar jelentést.⁴¹

Az első ismert laikus misekönyv Batthyány Boldizsár 1489-ben készült kéziratosszaléja (1489). Másolója, FánCSI Antal a lapok alján magyarul azonosítja a miséket, mintegy sajátos tartalommutatót adva a tulajdonos számára, amelyet a rubrumos írás még inkább kiemel (Képmelléklet 5. kép). A misszálé elejére még a korban egy magyar nyelvű egyházi naptárat is hozzákötöttek; ez másik kéz írását őrzi.⁴²

³⁷ Varjú E. (1899), Egy kis magyar nyelvemlék a XVI. sz. elejéről. *Magyar Könyvszemle* 7, 207–208; Radó 1943:376.

³⁸ Szelestei N. L. (1976), Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről, *Magyar Nyelv* 72, 502–503.

³⁹ Radó 1943:377.

⁴⁰ Radó 1943:377.

⁴¹ Radó 1943:380–381.

⁴² Zolnai Gy. (1895a), A Batthyány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei, *Magyar Könyvszemle* 3, 106–116; Radó P. (1941), Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége, *Magyar Könyvszemle* 65, 132–149.

További egyházi könyvek és bejegyzéseik

Az egyházi, kolostori rendtartás latinul írt könyveiben – a regulát, ordináriumot, konstitúciót tartalmazó kéziratok kötetekben – többnyire glosszák jelzik magyar használóik tevékenységének nyomát. Három olyan kötetet is ismerünk, amelyekbe a XVI. század elején magyar nyelvű lapszéli vagy sorközi jegyzetek kerültek.

Egy kódexnek zömmel azon a helyén, amely a magyarországi Ferenc-rend Attyán, Laskai Osvát tartományfőnök alatt megállapított konstitúciót tartalmazza, jelentős számú magyar nyelvű bejegyzés olvasható 1520-ból (Gyöngyösi glosszák).⁴³

Egy másik kódex – prédikációk mellett – Pannóniai Gergely 1520-as másolatában ugyanazt az Ágoston-regulát tartalmazza, amelyet magyarul a Birk-kódex, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi nőkre alkalmazza az eredetileg férfiaknak szóló szabályokat. A magyar nyelvű bejegyzések (*Zolnai-glosszák*) a szabályzatbeli kifejezéseket magyarázzák.⁴⁴ Gergely a szöveget a glosszakkal együtt másolja tovább. A leggyakoribb beírási mód némileg emlékeztet a *Sermones Dominicales* egyik módszerére: az apró betűkkel írt magyar szavak, kifejezések itt ugyan a sorok közeibe kerülnek, de jelenlétüket éppúgy aláhúzás emeli ki, mint ott. Máskor a bejegyzések a laptükör mellett állnak, esetenként jellel a megfelelő helyre utalva; megint máskor a latin nyelvű beírás közepette szerepel a magyar nyelvi elem (*vulgo*-val kapcsolva és szintén rubrumos aláhúzással kiemelve).

Csak néhány lexikai bejegyzést tartalmaz egy harmadik, szintén Magyarországon született latin nyelvű kódex, viszont terjedelmes szövegemlék is olvasható benne (*Müncheneri glosszák*, illetve *Müncheneri töredékek*). A kézirat tartalma vegyes, többek között minorita konstitúció és ordinárium olvasható benne. A latin nyelvű munkák bemásolása után maradt üres lapokra a következő évtizedekben különböző kezek latin és magyar nyelvű bejegyzéseket tesznek. Egyikük a XVI. század első harmadában elkezd beírni magyar fordításban III. Honorius pápának a minoriták reguláit megerősítő bulláját: *Ez az my Regulank megh erőssetese, mely lott az ur Honorius papatul ...* A szöveg azonban egy ponton valamilyen okból megszakad, a szabályok így töredékben maradnak. A munka ezzel együtt is az egyik legterjedelmesebb fennmaradt vendégszöveg. Egy másik kéz a XVI. század közepén egy feloldozó formulát másol be egy még mindig szabadon talált helyre: *Az keg[yel]mes fels[e]ges vr Isten botsassa megh mind[en] büneodeot ...*⁴⁵

⁴³ Melich J. (1898), A gyöngyösi glosszák, *Nyelvtudományi Közlemények* 28, 304–324.

⁴⁴ Zolnai Gy. (1895b), XVI. századi magyar glosszák az Egyetemi Könyvtárban, *Nyelvtudományi Közlemények* 25, 49–52.

⁴⁵ Zolnai Gy. (1895c), Müncheneri töredékek, *Magyar Nyelvőr* 24, 415–420; Zolnai Gy. (1912), A müncheni glosszák és töredékek, *Magyar Nyelvőr* 41, 166–168.

Könnyen adódik, hogy az anyanyelvű templomi éneklés lenyomataként a korszakban másolt latin nyelvű énekeskönyvekbe magyar szövegek is beszüremkednek. Így őrződtek meg a *Húsvéti népének*ként, illetve más említésben *Zsigmond-kori töredékként* számon tartott sorok (*X^c fel tamada ...*), amelyek a XV. század második negyedében kerülnek egy énekeskönyv egyik lapjának tetejére. A bejegyzés és közvetlen szöveggörnyezete négy nyelven dokumentálja a nemzeti nyelvű templomi éneklés korabeli meglétét, hiszen a levélen, amely egy felvidéki eredetű ősnymtatvány kötéstáblájából került elő, a magyaron kívül németül, lengyelül és csehül is olvasható ugyanez az énekrészlet. A négy nyelvű szövegpárhuzam a terület többnyelvű városainak ünnepi szokására utalhat, amely a prágai egyetemi diákság köréből indult ki: a szertartás meghatározott részén ki-ki a saját nyelvén énekelt.⁴⁶

De helyet adhat az énekeskönyv más műfajú szöveg, például imádság megörökítéséhez is. Egy éneket tartalmazó latin nyelvű kézirat egyik lapjának tetejére 1501-ben írta be az ismeretlen pálos scriptor az *Q Edesseges Ziz maria ...* kezdetű, két részből összetevődő Mária-imát (*Częstochowai nyelvmélek*). Az imádság szövege számos ponton árulkodik Mária-antifónákkal való rokonságáról, és a kódexirodalomból több párhuzama is ismeretes.⁴⁷

Szórványosan egyéb vallási tárgyú kötetek is őrzik magyar használóik keze nyomát. Még 1390 körül tesz valaki egyetlen, magyar nyelvű részt is magában foglaló kiegészítést egy ókori és kortárs egyházi szerzők munkáit latinul tartalmazó kódexbe (*Mondseei glossza*). A keleti szél nevének magyarázataként ezt írja a lapszélre: *eurus in wlgari hungarorum dicitur Rauaz atkozta seel* (azaz: *ravasaz 'róka' átkozta szél*).⁴⁸

Magyarázatokkal ellátott Tízparancsolat részletét őrzi a XV. század második feléből egy latin nyelvű, Mária-officiumot és zsoltárokat tartalmazó kódex (*... agyadath anjyadath tyztelied ess hw zaũokath halgassad ...*). A könyv magyar használatra készült, erről tanúskodik, hogy a benne található naptárba az összes magyar szent ünnepét felvették. A Tízparancsolatot és a nyomokból ítéltetően eredetileg más magyar nyelvű szöveget is tartalmazó levelek jó részét később kitepték (a háromból kettő és felet). A Tízparancsolatból egy verző felső fél lapján néhány sor maradt meg; a lap alsó fele,

⁴⁶ Zelliger E. (2006), Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései, Budapest, Akadémiai. (*Nyelvtudományi Értekezések* 156.)

⁴⁷ Domokos P. P. (1976), Magyar nyelvmélek Czestochowában 1501-ből, *Magyar Nyelv* 62, 489–492; Molnár J. (1975), Az 1501-es czestochowai magyar nyelvmélek, *Magyar Nyelv* 71, 110–112.

⁴⁸ Döry F. (1924), Új magyar nyelvmélekek, *Magyar Nyelv* 20, 83–88; Jakubovich 1927: 33–34.

amelynek rektóján a szöveg kezdődött, illetve amelynek verzóján tovább folytatódott, hiányzik. A szövegrészlet a kódexirodalom mindegyik Tízparancsolat-szövegétől különbözik.⁴⁹

Egyházi művek világi szövegkörnyezetben

Olykor a lejegyző világi kötetekben talál alkalmas írófelületet a megörökíteni kívánt mű számára. Úgy tűnik, a vallási műfajok közül ilyen helyekre jellemzően imákat másolnak le a scriptorok. (Az összegyűjtött nyelvemlékek között a világi szövegkörnyezetben fennmaradt egyházi művek mindegyike imádság). Egy esetben az imák lejegyzésének szándéka eltér az általánostól: nem az áhítatot szolgáló szövegekként örökítik meg őket egy éppen kéznél lévő írófelületen, hanem a nyelv tanulmányozásához szolgáló példaszövegekként kerülnek bele egy ilyen célra összeállított kötetbe.

A Paksy-család feljegyzéseit tartalmazó – talán leginkább családi jegyzőkönyvnek nevezhető – kötet egyik lapjának aljára a XVI. század legelső éveiben valamelyik családtag magyarul és latinul is beír egy rövid fohászt a szent kereszthez (*O Dýcheo kegelmes melthosagos keresth ...*). Feltehető, hogy a még a nyelvemlékek felkutatásának és összegyűjtésének hajnalán talált bejegyzésnek⁵⁰ számos társa létezhet(ett) más családok esetlegesen fennmaradt iratanyagai között.

A Dubnici krónika a XVI. század közepe táján a Drágfiak/Drágffyak birtokában, illetve környezetében volt.⁵¹ Ebben az időben a krónika előtti és utáni szabad helyekre többféle bejegyzés is odakerül latinul vagy magyarul; az utolsó lapra egy kéz 1547-ben egy imádságot is beír. A művet a szakirodalom éppen csak megemlíti,⁵² szövegkiadása sincsen. (Képmelléklet 6. kép.)

Több szempontból is sajátos helyet foglal el a vallási témájú nyelvemlékek sorában a XV. század vége és a XVI. század közepe közötti időben íródott *Müncheni emlék*, amely nyolcféle imaszöveget tartalmaz. Johannes von Grafing bencés szerzetes főként görög nyelvű, nagyrészt saját maga által másolt kódexe nyelvi tárgyú művekből áll. A szótári és grammatikai munkák társaságába a nyelvek tanulmányozására, esetleg nyelvtanulásra szolgáló anyagokat is bemásol; így kerülnek a magyar nyelvű imák is a kötetbe, többnyire latin megfelelőjükkel együtt (ahogy egy rövid magyar nyelvmester is,

⁴⁹ Döry 1924.

⁵⁰ Döbrentei 1840:7.

⁵¹ Kertész B. (2016), A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban, *Századok* 150, 473–500, 378–380.

⁵² Domanovszky S. (1890), A dubniczi krónika kódexe, *Magyar Könyvszemle* 7, 63–72.

valamint lengyel, cigány, török és francia nyelvi anyagok).⁵³ A szövegek megörökítési körülményei tehát több szempontból is egyediek: a leíró nem magyar anyanyelvű, és a vallási tartalmú szövegeket nem vallási célzattal gyűjti egybe. Mindezek mellé még egy sajátosság járul: a *Miatyánkat* és az *Üdvözlégyet* kétféleképpen jegyzi le, páronként összekapcsolva őket. Az imapár egyik változata a kiejtést próbálja visszaadni, ahogyan az német füllel megragadható: *Mi ägänk ki wäg mënëgbe ...; Hidueslig Maria malastal tëlies ...*. Az imapár fölé ezt írja Grafing: *Een akarok olvasni. hog? yg.* A kiejtés szerint leírt *Miatyánk*-nak mind a megformálása, mind bizonyos grammatikai jellemzői későbbi korok nyelvhasználatára felé mutatnak, így valószínűsíthető, hogy a sorok az élőnyelvben használt változatot örökítik meg.⁵⁴ A további imák esetében – *Hiszekegy, Magnificat, Ave sanctissima*, ez utóbbit két különböző lapra kétszer is bemásolva – Grafing nem követ a fentebbiekhez hasonló eljárást. A *Magnificat* megformáltsága és írásmódja azonban szintén magán viseli az élőszóbeliség jegyeit is. Az imaszövegek – az *Ave sanctissima* kivételével – a kódexirodalom számos helyén előfordulnak.⁵⁵

Grafing a bemásolt szövegek rövid gyűjteményével tehát alapvetően azt az eljárást követi, amely a nyomtatott nomenklaturákban is szokásos: a nyelv működését a főbb imák szövegének segítségével példázza; az élő nyelvhasználat iránti érdeklődése azonban egyedivé teszi anyagát.

Vallási tartalmú nyelvemlékek – még nem azonosított szövegekörnyezetből

Ahogy a bevezetőben is jeleztem, az önálló papírlap(ok)ra vagy füzetbe lejegyzett nyelvemlékeket egy későbbi alkalommal szeretném sorra venni. Itt kell szólni azonban azokról a szövegekről, amelyeket bizonyosan vagy valószínűsíthetően egykor valamely könyv lapjára, lapjaira írtak be, viszont az eredeti környezetükből kiemelve maradtak fenn. (Előfordulhat az is, hogy némelyiket nem egy kötet üres lapjaira, hanem önálló papírlapokra írták, amelyeket csak utólag kötöttek hozzá könyvükhöz, vagy az is, hogy mégis papírlapon, bekötetlenül őrződtek meg – a leválasztottnak látszó lapok csak kivételesen szerencsés esetben képesek korábbi történetükről vallani.)

Egy XV–XVI. század fordulójáról származó kódexből kiszakadt levél első lapja breviáriumi mutatótáblát tartalmaz (*ha ystorianak keresed tanosagat ezt*

⁵³ Sarbak G. (2005), Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban, *Magyar Nyelv* 101, 147–161; Haader L. (2005), A Münchener emlék, *Magyar Nyelv* 101, 161–178.

⁵⁴ Haader 2005.

⁵⁵ A párhuzamos helyek részletező felsorolását lásd Haader 2005.

ved ezedbe ...). A rubrummal és feketével írt sorok a hajdani könyv első szövegységét képezték.⁵⁶

Három, bűnbocsánatért könyörgő imádságot őriz egy XVI. századi levél-pár (részben némileg töredékesen, illetve későbbi belejavításokkal). A négy levél talán szintén egy könyv elején állhatott: az imádságok előtti, eredetileg üres lapra ugyanis később magánjellegű bejegyzések kerültek, olyanok, amelyeket tipikusan erre a helyre szokás beírni. A három imádság ugyanazon kéz munkája, de a másolás némileg eltérő hangjelölésű alapszövegeket követ (*... atya mjndenhato vr isten ...; ... mjndeonhato attya vr isten ...; ... mjndenhato vr isten ...*).⁵⁷ Amíg a scriptor az első kettőt folyamatosan beírja egymás alá, a harmadikat a következő lapnak nem rögtön az elején kezdi el.

Szintén könyvből kiszakadt levélnek tűnik az a papír, amelyen egy XVI. századi, *Nem chiak az Igazak ...* kezdetű posztillatöredék olvasható, erről azonban nagyobb valószínűséggel feltételezhető, hogy inkább a század közepén túl, semmint azt megelőzően keletkezett. (A fentebbi két beírás szöveg-emlékeit az OSzK. digitális felületének – leírást nem tartalmazó – közléséből ismertem meg: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny76_b.pdf, http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny77_b.pdf.)

Összegzés: a vizsgálat és a kirajzolódott kép

Tanulmányomban megkíséreltem együttesen áttekinteni a fennmaradt és feltárt nyelvemlékek közül azokat, amelyek vallási tartalmakat fejtenek ki, vagy ilyen tartalmakhoz kapcsolódnak, és általában vendégszöveggént, máskor a scriptor saját bejegyzéseként valamely idegen nyelvű könyv lapjain jelennek meg. A vizsgálat kora szándékom szerint a XVI. század közepéig tartó időszak, azonban a datálási bizonytalanságok, illetve olykor a keletkezés idejének tág meghatározása miatt lehetséges, hogy ennél némileg későbbi bejegyzések is bekerülhettek az anyagba. Bevettem a vizsgálatba a mára már eltűnt, de a korábbi leírók, közlők által még eredetiben tanulmányozott nyelvemlékeket is. (Amennyiben gyűjteményes kiadás készül az összeállított anyagból, abban – a mai kor filológiai követelményeinek megfelelően – azok a bejegyzések kaphatnak majd helyet, amelyeknek az eredetije is közölhető.)

⁵⁶ Jakubovich E. (1908), Régi magyar breviáriumi mutató-tábla, *Magyar Nyelv* 4, 463–465.

⁵⁷ Az áttekinthetőség érdekében nem írtam ide az imádságok első, mindhárom esetben töredékesnek látszó szavát (az *örök* szintén eltérő írásmódú megfelelőit).

A vallási tartalmú szöveges bejegyzéseket és a vallási tartalmú kötetekbe beírt szavakat, szó szerkezeteket, felsorolásokat együttesen vizsgálva kirajzolódott a kép: hová, milyen céllal, milyen jellegű anyanyelvű bejegyzéseket tesznek a korabeli könyvhasználók, illetve esetenként maguk a kódexírók. A legtöbb vendégszöveg a kezdetektől fogva a prédikációs kötetekben jelenik meg, java részben a magyar nyelvű prédikálási gyakorlathoz segítséget nyújtó szöveges, illetve lexikai jellegű bejegyzésként. A tankönyvek és Bibliák magyar nyelvű beírásai szintén az anyanyelvű prédikálásra való felkészülést is segíthették. Maradtak fenn továbbá különböző bejegyzések az egyházi rendtartást szolgáló könyvek példányaiban, énekeskönyvben és szórványosan más vallási tartalmú kötetekben is.

A bejegyzések többnyire kapcsolódnak a könyv főszövegéhez, de gyakori, hogy attól függetlenül, pusztán a könyv üres lapjai kínálta írófelületet kihasználva örökítették meg a magyar nyelvű sorok. Ez utóbbiak között többféle jellegű és témájú bejegyzésre akad példa. A könyv szabad lapjait írófelületnek használva nemcsak egyházi tartalmú kötetekben, hanem világi témájú könyvekben is találkozni vallási jellegű bejegyzésekkel; az utóbbiak minden esetben imádságok. Egy alkalommal az imákat a scriptor kifejezetten a kötet világi tárgyához kapcsolódóan írta le: nyelvi példaanyagnak szánta őket.

Mivel dolgozatomban témájaként azok a vallási tárgyú, illetve vallási tartalmakhoz kapcsolódó bejegyzések szolgáltak, amelyeket könyvek lapjaira írtak be, a felrajzolható képek még nem az egésze áll előttünk. A bejegyzések áttekintése tovább bővítendő az önálló levelekre és füzetekbe írt tételekkel. A teljes képhez pedig a világi tartalmú nyelvemlékeket is sorra kell venni. Ez utóbbiak szintén megjelenhetnek egyházi szöveggörnyezetekben is, feldolgozásuk tehát nemcsak a „van itt egy kis szabad hely?”, hanem a „mit bír el a papír?” kérdését is fel fogja vetni.

Sermo

XXIII

ponit vt. s. Laurentiū tollat velut exanimis corruerunt et oēs infra decē dies mortui sunt. Tunc vox angelorū de celo audita est. **S** Felix Roma q̄ corpus laurētij et Stephani tā glōsiosa pignora vno claudis mansoleo. Itē refert ibidem Aug. q̄ adeo exuberat brūis Stephanus martyr miraculorū bñficijs q̄ flores vel pāni q̄ ponebatur sup eius altare. indeq̄ sumpti et super egros positi mirabiliter curabāt q̄scurāq̄. Nam et curūsda mulieris cecepositi oculi flores lumē reddiderūt. Itē q̄da enā vir p̄marus curans nocte **S**arcialcū esset infidelis et egrotaret nec cōuerti veller gener suus fidelis de floribz q̄ erāt sup altare sc̄i Stephani accipēs et capiti illi latenter supponēs cum sup illos dormisset hō ille p̄tin⁹ ante doli culū clamauit q̄ christus crederet et baptizaret est. Hic q̄dm sup iur hoc q̄bū sp̄ in ore habuit. **C**hriste accipe spiritū meū cū tñ hec bñi Stephani vltima s̄ba fuisse nesciret. Itē refert insuper idē Aug. mortuos sex suis meritis suscitatos. et plura alia que hic causa breuitatis omitto. refert miracula quibz dñs ielus ip̄sum illustrauit innumerabil: ad laudes et glām sui nominis. Ergo fidelia lauda christū ielsum in hoc suo serō. **O** xpiane recognosce talē et tantū patrōnū. s. bñi Stephani et eius patrocinio te i omni necessitate suppliciter cōmenda vt ei⁹ meritis detur tibi gratia et glāia Amen.

Serō serō Stephano. Sermo. ij. de ipsius p̄domaryrio cū hystoricali descriptōe

Lapidabant

Lephanū inuocantē et dicentem. **D**ñe iesu suscipe spiritū meū. Actū. vij. et ad laudes b̄ festiuitatis et in epla ipsi⁹. **A** Sic ait Aug. li. d̄ doctrina xpiana. Sūma p̄cetero xpiane religionis est imitari quē colis. id ē xpm ielsum. Et Gre. Dum inq̄r christus aliqui d̄ fecit qd nobis faciendū sit inuuit. Et ideo brūis Stephan⁹ diligēt considerauit qm̄ dñs ielus in sua passiōe et morte animā suam deo patri cōmēdauit. et sic eā reddidit. et p̄ inimicis exortauit. vt p̄z Lu. xxi. Propterea tanq̄ bon⁹ xpi discipul⁹ ipm̄ in bis est imitatus. Quod et nos cha-

rissimi imitari debem⁹. vt. s. inimicis idulgeamus et p̄ eis oramus. Sic em̄ ait saluator **D**ar. v. Diligite inimicos vros et orate p̄ p̄sequentibz et. vt sitis filij pa. vti **E**t vt in omni tribulatioe atqz i hora mortis aias nostras deo et christo iesu recomendem⁹. **E**xemplū nobis dedit Stephanus quē lapidabāt iudei et ip̄e p̄ eis orauit. et spiritū suum christo iesu cōmēdauit dicens. **D**omine iesu suscipe sp̄m̄ meū vt patet in verbis thematis. In quibz n̄ verbis sc̄i Stephani in exemplū nobis p̄ponit martiriū. de quo tria mysteria in h̄ sermone declarabuntur.

Primū de ipsius martiriū passiōe. qz d̄ lapidabant et.

Scdm̄ de eius anime susceptōe. scz a christo iesu. ideo d̄. **D**ne iesu suscipe et.

Tercio de huius hystorie descriptōe quam ibidē facit Lucas **B**

Circa primū de martyrio beati Stephani accipiamus hanc conclusiōem q̄ beati Stephani martyriū a christo dño est honore magno decoratū vt xp̄i colis sit imitandū in exemplū. **N**ā Aug. i sermone de martyribz dicit sic. Quoties cūqz fratres charissimi serōz martyrum solētia celebram⁹. ita ip̄is intercedentibz expectem⁹ a dño consec̄ta p̄alia bñficia vt ip̄os martyres imitādo accipe mereamur eterna. **A**b eis em̄ sanctorū martyriū i veritate festiua gaudia celebrantur qui ip̄orū martyriū exempla sequunt. **S** nos volumus gaudere cū sc̄is et tribulatioes mūdi nolumus sustinere cū illis. **Q**ui em̄ sanctos martyres vel inquantū potuerit noluerit imitari ad eorū beatitudinē nō poterit puenire. hec et plura alia Aug. ibidē. **S**ed dicta conclusio declarat qz xps̄ dōm̄i n̄us sanctū martyriū stephani decorauit p̄t̄que q̄drupliciter

Primo honore xpi formal̄ patientie

Scdō honore p̄ncipalis excellentie.

Tercio honore diuinalis apparētie.

Quarto honore angelical̄ resulgentie. **P**rim⁹ inq̄ honore est xp̄iformis patientie. nā ei⁹ passio vt dicit glo. sup Act. p̄mo q̄ ad locū iesu passiōis ē p̄formis. qz vici eadē ciuitate et loco quo christus passus est Stephanus mortem exoluit quam christ⁹ p̄ nobis sustinuit. **E**t ab eodē populo. s.

*Cristo passus habendo hęc signa et hęc signa
fuerunt in hęc signa et hęc signa
Videm vltimū signū. hęc signa et hęc signa.*

ramos r' stat r'ia r'ispe mbir m'ia d' h' m' r' v'no
 f'uat r'eliqua r'and' p'ur' p' h' m' q' d' m' potat laboru
 r' h' r'at p' r' o' m' r' u' i' n' i' l' l' o' p' o' l' a' s' a' d' h' m' i' m' a' r' e
 r' q' r' i' s' e' d' e' d' e' t' a' c' c' o' p' i' s' h' s' u' m' l' a' b' o' r' i' s' h' u' m' i' f' a' r' i' a' s' r' e' q' f' e' d'
 f' r' o' u' t' e' x' q' i' r' e' t' o' r' i' s' e' u' d' e' u' t' l' a' b' o' r' e' d' n' o' p' o' s' s' i' t' h' r' a' t' e
 m' i' a' m' s' u' p' r' e' q' u' i' l' a' b' o' r' e' p' r' i' o' r' i' s' f' r' u' i' t' u' s' r' o' r' d' i' t' a' n' t'
 r' a' d' d' a' n' d' a' f' e' d' i' p' s' o' r' u' d' e' x' d' i' f' f' i' c' i' l' i' t' a' t' e' r' e' q' u' i' b' u' s' u' t

D

Receptu qtu fieri q eme actu
 r' e' c' e' p' t' u' q' u' o' r' u' m' f' i' e' r' i' q' u' o' e' m' e' a' c' t' u' s' h' o' n' o' r' u' m'
 r' e' c' e' p' t' u' q' u' o' r' u' m' f' i' e' r' i' q' u' o' e' m' e' a' c' t' u' s' h' o' n' o' r' u' m'

hoc no tenebis quoy pnt re plabis
 h' o' c' n' o' t' e' n' e' b' i' s' q' u' o' y' p' n' t' r' e' p' l' a' b' i' s' r' e' s' p' o' n' d' e' r' e'

hinc fallax valtracq qnsq viabiz
 h' i' n' c' f' a' l' l' a' x' v' a' l' t' r' a' c' q' q' u' a' s' q' u' i' a' b' i' z' a' l' i' q' u' i' d' a' m' s' u' s' t' i' t' u' i' t'

Cum bona paritit r mala apla foms ty
 c' u' m' b' o' n' a' p' a' r' i' t' i' t' r' m' a' l' a' a' p' l' a' f' o' m' s' t' y' s' a' n' t' i' s' i' t' u' t' e' s' s' e' m' a' l' u' s' r' e'

pauc r nuncit custodit r bona dicit
 p' a' u' c' r' n' u' n' c' i' t' c' u' s' t' o' d' i' t' r' b' o' n' a' d' i' c' i' t' q' u' o' d' a' d' u' s' s' e' r' v' a' t' e'

Ita rpendas ei ne sic subitas facit
 i' t' a' r' e' n' d' a' s' e' i' n' e' s' i' c' s' u' b' i' t' a' s' f' a' c' i' t' i' n' t' e' m' p' t' e' s' t' i' a' s' r' e' p' e' n' d' e' r' e'

Cum dicit xpo servis si fueris isto
 c' u' m' d' i' c' i' t' x' p' o' s' e' r' v' i' s' s' i' f' u' e' r' i' s' i' s' t' o' i' s' t' o' s' e' r' v' i' s' i' a' s' u' s' t' i' t' u' i' t'

Ite pns qdnt est cu rnuucia dt
 i' t' e' p' n' s' q' u' o' d' n' t' e' s' t' c' u' r' n' u' n' c' i' a' d' e' i' r' e' n' u' n' c' i' a' s' u' s' t' i' t' u' i' t'

X pns carnalis. baptizac spualiz
 x' p' n' s' c' a' r' n' a' l' i' s' b' a' p' t' i' z' a' c' o' s' p' u' a' l' i' z' i' s' t' u' t' u' t' e' s' s' e' n' t' i' a' s'

st q qd sibi dicit illa quibz dicitur hinc s dicitur
 s' t' q' u' o' d' q' u' o' d' s' i' b' i' d' i' c' i' t' i' l' l' a' q' u' i' b' z' d' i' c' i' t' u' r' h' i' n' c' s' d' i' c' i' t' u' r'

2. kép. Magyar (és latin) glosszák egy szemótanítást szolgáló esztergomi tankönyv 131r lapján. (OSzK Kézirattár, Cod. Lat. 410.)

intelliguntur sed tunc
ut patet per caritatem
sacram tunc magis

terti panes qui amicus meus venit de
curas spiritus sancti
magis

sed ad me non habeo quod ponam
magis

ante illum et ille de me respondit
magis

dicit. Toli michi molam esse tam
magis

et osium clausum est et pueri mei
magis

meam sunt in cubili et non possunt
magis

suam et dare tibi et ille si puerum dicit
magis

pusillam dico vobis et si non dabit
magis

illi suam et op amicus eius sit
magis

ipse impletur in vobis suam
magis

et dabit illi quicquid habet mercibus
magis

et ego vobis dico peccata et dabo

et dicitur et plura et
magis

vobis querite et mueritibus pusillam
magis

querite in venite pusillam appetit
magis

Et quis autem pro vobis peccata
magis

panem magis lapidem dabit illi
magis

pusillam midium pro piscis
magis

dabit illi. Cui si proderit omnis magis
magis

pusillam et scorpionum. Si vero vobis amicus
magis

peccata vestra nota bona data dabo
magis

illis vestris et manentibus peccatis
magis

caelestis de celo dabit vobis
magis

spiritus bonorum parantibus
magis

Etiam caput?

3. kép. A Sermones Dominicales 158v lapja, gazdagon teleírva magyar (és latin) glossákkal. (ELTE EKL, Cod. Lat. 98.)

~~Act. 1000~~
 Az nehez igeinek magaszagazrol, mellet az vii
 testamentomban vadnak a b c szent:
 Minden helyben az igeinek igaz ismeret id meg kel ezteni,
 az igeiket vagon minden bezed, mint emet elote meg
 mondani; aert ha valaki az igeinek igaz ismeret id meg
 ismerni, az bezedet sem erit meg; Sokan sok igeiket meg
 minden vednek, hog nem mint az igeinek igaz ismeret
 volna, az kofsegh id igeinek kofole alig el egei igaz ismeret
 mint az kofsegh id igeinek kofole alig el egei igaz ismeret
 erit vevnek, nemel igeinek es legyoben Magarazatja helyen
 vagon, nemelnek innen, My elp az ollan igeikrol vevnek az
 melnek helyen kiven magarazatja, az drol.
 Alamosna es ige az gorg kotul in elemosini, Magarol est
 Alamosna, ergalmassag, alamosnat adek, az az ergalmassalban ledtem,
 Alfa az gorgoknek judon neg betuok vagon, az elso betu ig
 neveik alfa, es ig vevnek a, az vrosot ig neveik omega es
 ig vevnek w, amas ofarert az fi elso talam dolagban, al fannak
 mondatik, az omega neveketi allat vtolso ezetik, az isfornak
 fia elsonak es vtolsonak monga magat, Muforon ig szol, az
 isten latasrol valosforunk vtolso reziben, en vagoz az a es az w,
 Abbeluia, Sidoul, Magarol dixeritok az vntent, amen Sidoul,
 magarol legen vg diakul fiat, Augal, gorgok, magarol port,
 hoz nev mindeneknek, fik az isten ismeret veselik, az Bol
 Balsidoul, Magarol vr, mester, fejedelm, emut in es szo balon,
 kiven erol emekotet. To y reziben, Bar, Iesu Sidoul, Magn, iusticia
 Bariona Sidoul, magarol galannak fia, Bartimeus, timens fia
 Barptoloment, ptoloment fia, Belial Sidoul, Magarol gonosz, az
 vntentetik az ordog hog minden gonoznak atja legon, lmen az
 gonoz emberok belial fiamak, az sudok kofol mepik emut montyok,
 hog erdetot vosen es ige, hog az ordog nem kaga fel emelavok
 elmenker, Beelzebub Sidoul, Magarol legokunk kaimanija, (muru
 vntent, hog in es szo bezed, mint ha est mondanok birtok,
 Bethlehem Sidoul, Magarol kinyrnek hana, Bethesda sid, es vez vaki,
 kempalombok kofol, melnek es vntent nias vohpat mosaltatnak
 Vala, Magarol az tesi vny vohpat kaza, Belok, az vagonokont
 az Bolokunk vala az birtalom, kofol es fival, nevoknek vala,
 Magi, vagon fi es szol es sido szolok monga zumi, Mahghon mat:

4. kép. A Pesti Mihály-Biblia első borítójának belseje, a kötetbe bejegyzett egyik szövegemlékkel. (OSzK Kézirattár, MNy. 81.)

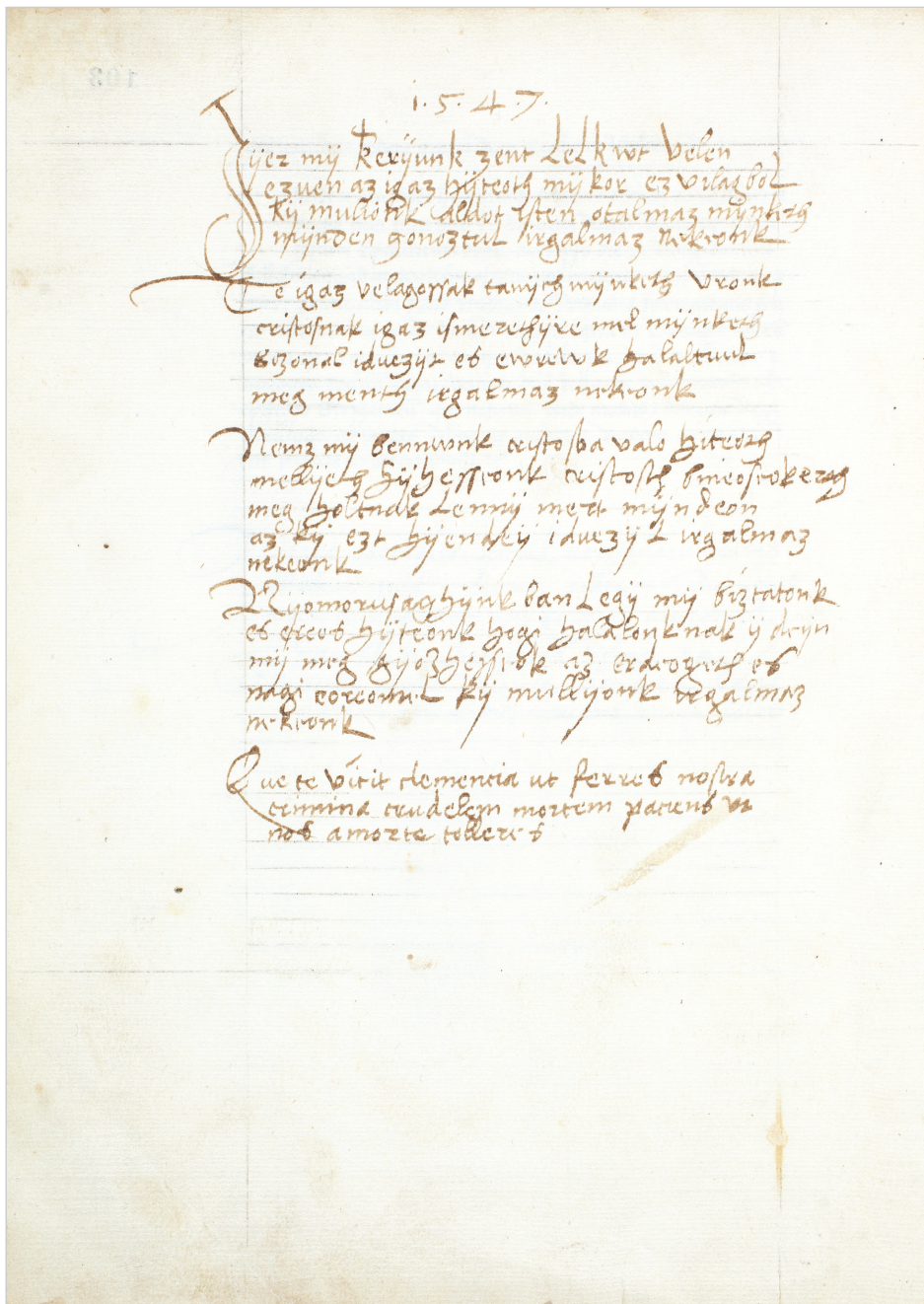
Anzum ihus et mira profectur sed qd
 hysdem muncibus declaratur ymo
 latur et sumitur ihus xpūs domiq
 noster **Communium** Vidimus stellam
 eius in oriente et venimus cum muncibus
 ad orare dominum **post Communium**

Desta quesumus omnipotens
 deus ut que sollempni celebra
 mus officio puritate mentis intel
 ligencia qsequamur **Per dominū**
Sequitur missa secunda Introitus

Lux fulgebit hodie super nos
 quia natus est nobis dominus
 et vocabitur admirabilis deus
 principis pacis pater futuri
 seculi cuius regni non erit finis **ps** dominus
 regnavit de cetero induit est induit est
 dominus fortitudinem et precepit se **oro**

O quesumus omnipotens deus ut
 qui nova incarnati verbi tui
 luce p fundimur hęc in nro resplend
 eat ope quod p fidem fulget in mente

: karachon napian háynal mise:

6. kép. Imádság a Dubnici krónika utolsó lapjára beírva (103v).
(OSzK Kézirattár, Cod. Lat. 165.)